

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

Б. Мырзабаева*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
(E-mail: zhaszertteushi2023@mail.ru)**Мақал-мәтелдердегі «Сөз» ұғымының мәні**

Аңдатпа. Қазақ тіл білімінде «сөз» ұғымының табиғатын тануда, оның мәнін, қызметін ашуда сөз бен тіл тақырыбындағы мақал-мәтелдерді саралап, талдаудың маңызы зор. Қазақ лингвистикасында тіл және сөз туралы ғылымның алғашқы теориялық және практикалық тұжырымдарын қазақтың мақал-мәтелдерінде кездесетіндігі жайында мақалада нақты мысалдармен қарастырылған. Сондай-ақ мақалада тіл мен сөздің анықтамасы, сөздің сипаттамасы, сөздің қызметі, сөйлеуші мен тыңдаушының байланысы, спикер мен тыңдаушы арасындағы прагматикалық қарым-қатынас, адам сөзінің тыңдаушыға әсері, сөз эстетикасы, қазіргі сөйлеу коммуникациясындағы адам сөзінің қолданатын стандарттары туралы талданады.

Түйін сөздер: тіл білімі, мақал-мәтел, сөз және тіл, сөзтану, сөз мәдениеті, прагматика, адресант пен адресат

DOI:

Түсті: 13.08.2024; Мақұлданды: 19.09.2024; Онлайн қолжетімді: 5.12.2024.

Заманауи қазақ тіл білімінің өзекті зерттеу нысанының бірі – адамның сөзі. Адам табиғатын тану – күрделі құбылыс, оның жалпы болмысын тек бір ғана ғылым арқылы зерттеп, талдау мүмкін емес. Сол үшін тек адамға тән сөздің де бір ғана филологиялық талдау арқылы оның бүкіл табиғатын, қасиеті мен қызметін, мәнін толық аша алмаймыз. Тілдік қарым-қатынас бір мезетте көп қызмет атқарады, яғни объект ретінде де, процесс ретінде де, қабілет ретінде де, сөйлеу әрекеті ретінде де көрінеді. Құрылымдық тіл білімі тілді зерттеу кезінде оны қоғамның әлеуметтік және мәдени өмірінен оқшауланған кеңістікте қарастыра отырып, тілдің жұмсалыу принциптерін толықтай аша алмады. Сөйлеу коммуникациясының әлеуметтік мәніне, оның маңызды белгілеріне, мақсаттары мен міндеттеріне аз көңіл бөлінді. Алғашында тіл білімінде лингвистер тілді зерттеуде оның құрылымына көбірек мән берді, қазірде тілдің қызметіне жан-жақты зерттеуді жүргізіп жатқанын шығып жатқан ғылыми мақалалардан байқауға болады. Бұл - жақсы бетбұрыс.

Қазақ тіл білімінде ғалым Ә. Қайдар өз зерттеулерінде «сөз табиғатын, сөздің сан алуан сиқырлы сырын, тәні мен жанын, нәзік жаратылысын, құдіретті күшін, мәңгі-бақи құбылып-өзгеруін, жасаған сайын жаңғырып, жаңалауын, дыбыстан туып, толассыз туындап өсетін және т.б. сөз қасиеттерін танып білудің саласы – сөзтану» екенін көрсетіп, тілде сөздің және оның түрінің көп екенін айтып, сөз – тек бір ғана ғылымның емес, бірнеше ғылымның нысанына айналғанын, сөзтанудың қарастыратын мәселелерін айқындап берген [1; 5].

Профессор Д. Әлкебаева: «Қазақ халқы сөзге, тілге, оның құдіретіне, мән-мазмұнына аса ерекше мән берген: өздерінің пайымдаулары мен танымдық әрі концептуалдық ой-пікірлерін терең мәнді ой-толғамдарымен, сөздерімен жеткізіп айтқан. Қазақ халқының сөз даналығында, эпос, ақын-жыраулар тілінде «сөз» мәнін ерекше бағалаған» деп «сөз» ұғымының когнитивті-прагматикалық мәнін халық ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап

қарастырып, талдауды ұсынады [2; 14].

Негізі қазақ мақал-мәтелдерінің табиғаты, мән-мағынасы, олардың тілі аз зерттелген жоқ. Орыстың В. Радлов, П. Мелиоранский, В. Виноградов, қазақ зерттеушілері Ш. Уалиханов, А. Байтұрсынұлы, С. Сейфуллин, М. Әуезов, М. Ғабдуллин, С. Нұрышев және т.б. ғалымдар мақал-мәтелдерді жиыстырып, олардың табиғатын, мазмұнын, тақырыптық аясын, тілдік ерекшеліктерін, фразеологиямен байланысын, олардың көркемдік ерекшелігін талдап, ауқымды еңбектер жазған. Бірақ мақал-мәтелдердегі сөз ұғымы және оның мәні, қызметі туралы тұжырымдар, ғылыми көзқарастар сөздің табиғатын тереңінен тану мен мазмұнын ашу қырларын зерттеу қазіргі антропоэзектілікке бағытталған тіл ғылымының өзекті мәселесіне айналды. Халықтың тұтас танымдық тәжірибесі, әлеуметтік-эстетикалық, көркемдік және тәлім-тәрбиелік, адамгершілік-этикалық қырлары мақал-мәтелдерде бейнеленген. Ауыз әдебиетінің бір жанры ретінде мақал-мәтелдер түрлі тақырыпты қамтиды. Соның ішінде «тіл», «сөз» ұғымдарына қатысты мақал-мәтелдердің философиясы, әлеуметтік және эстетикалық мәні, қызметін талдау арқылы адам сөзінің, жалпы тілдің табиғатымен танысуға болады. Қазақ халқы ежелден бірауыз сөзге тоқтаған, сөздің қадір-қасиетін білген. Қазақ даналығындағы сөзге қатысты мақал-мәтелдерден оның қызметін, мәнін байқауға болады. Халық арасындағы жетім, жесір, мал, жер даулары болсын, тіпті қанқұйлы соғыстың өзінде тілдік коммуникацияда сөз мәмілесінің рөлі маңызды еді. Қазақ тіл білімінде тіл және сөз туралы ғылымның алғашқы теориялық және практикалық тұжырымдарын қазақтың мақал-мәтелдерінде кездеседі. «Сөз сөзден туады, сөйлемесе неден туады» деп халық даналығында айтылғандай [3; 112], сөйлеудің екі немесе одан да көп тілдік тұлғалардың бірлескен қызметті жүзеге асыру мақсатындағы сөйлеу әрекетін сөйлеу қарым-қатынасы екенін, сонымен қатар сөйлеу коммуникациясының негізгі нысаны – сөз екенін айтып тұр. «Тіл қаруы – ой, ой қаруы – сөз»; «Сөз – ойдың көрінісі» деп, тіл білімінің нысандарын айқын көрсетіп, тіл мен сана байланысын, ойдың тіл арқылы шығатын бірлігінің сөз екендігін бір ғана мақалдың бойына жиыстырған. Бұл мақалдардан тілдің конструктивтік қызметі де көрініп тұр. «Алғаш ойлан, кейін сөйле»; «Ойы шолақтың сөзі шолақ»; «Ойды сөз қозғайды» [4; 139,140] деген мақалдар арқылы ойдың тұрағы – сана, құралы – сөз екенін көрсетіп тұр.

Адам – қоғамның бір бөлшегі, адамның кез келген сөйлеу әрекетіндегі сөзінде әлеуметтік мән болады. Осы орайда халық даналығында «Сөз – адамның айнасы», «Адамның көркі – сөз» деген мақалдар арқылы барлық сөйлейтін тұлғалар, солардың ішінде лингвомәдени қоғамдастықтың өкілі ретінде танылатын тілдік құзыреті жоғары, не орта деңгейдегі адамдардың да, қарапайым ауызекі стилінде қарым-қатынасқа түсетін адамдардың да сөзі арқылы олардың зияткерлік деңгейі байқалып, жалпы болмысы танылады. Адамдардың сөздері арқылы олардың қай әлеуметтік топқа жататыны, тіпті жынысы мен жас ерекшелігі де білінеді. Ал белгілі бір халықтың сөзі арқылы олардың құндылығы, әлеуметтік ортасы көрінеді.

Сөздің қызметін, оның күрделі құбылыс екендігін «Сөз еңбек болар» [5; 125] деген мақал арқылы жеткізеді. Адам сөзі – оның мыйымен, сөйлеу аппаратымен, сөйлеу әрекетімен, танымымен, әлеуметтік ортасымен және т.б. жағдайлармен байланысты шығатынын айтып отыр. Яғни сөздің эстетикалық, стилистикалық, когнитивтілік, психикалық, әлеуметтік, логикалық, физиологиялық, прагматикалық факторлармен жүзеге асырылатын күрделі құбылыс екенін дәлелдейді.

Сөздің эстетикасы мақал-мәтелдерде ерекше суреттеледі. Мысалы: «Жақсы сөз – сүйсіндіреді, жаман сөз – күйіндіреді», «Жақсы сөз – жарым ырыс», «Жақсы сөз жан семірттер» [5; 119] деген мақалдардағы сөз тіркестерінен стилистикалық бағалау категориясы арқылы сөздің қасиетін, мәнін, әлеуметтік базасын анықтауға болады.

Сөйлеу коммуникациясында айтушы мен тыңдаушының байланысын, олардың

маңызды рөлін көрсетуде «Сөз атасы – құлақ» мақалының мағынасы арқылы тыңдаушының функциясын танытқан [4; 141]. Сол сияқты «Құймақұлаққа айтқан сөз, Құлағының астында, Ақпақұлаққа айтқан сөз, Құба қырдың астында» деген мақалдан [5; 123] айтушы мен тыңдаушының қызметтерін суреттеп көрсетсе, «Құлақтан-құлаққа жеткен сөз, жырақтан-жыраққа кетеді», «Отыз тістен шыққан сөз, отыз рулы елге тарайды» [5; 123, 124] деген мақалдарда адресант-сөз-адресат үштік байланысын сөз өрнектерімен әсерлі түсіндірген. Бұл мақалдардағы құлақ – тыңдаушы, құмайқұлақ – сөзді ұғатын тыңдаушы, ақпақұлақ – сөз мәнісін түсінбейтін тыңдаушы, сөз – адамның сөйлеу әрекеті арқылы шыққан сөзі, жырақ – тыңдаушы-қоғам.

«Шайқап сөйлеме, алды-артыңды байқап сөйле» [5; 128] мақалы және мақалдарда кездесетін «сөз қисыны», «жүйелі сөз» тіркестері арқылы сөйлеу коммуникациясының нормасын баяндап тұр. «Шайқап сөйлеме» дегені ретсіз, жүйесіз, сөз әдебін сақтамай сөйлеуге болмайды дегенді білдірсе, «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – Майқы би» деп [5; 128], шешендік сөздің арыдан басталатындығын, сонымен қатар жалпы адам сөзінің шығу арнасын меңзеп тұрғандай.

Адам сөйлеу қарым-қатынасына түскен кезден бастап уақыт пен сөйлеу кеңістігінде өз орнын алады. Адам сөз алғанда, өзін тұлға ретінде бекітеді, сол кезде тыңдаушылардың назарын өзіне қаратып, басты нысанға айналады және оған қоса тыңдаушылар оның сөзін бағалайды. Әсіресе көпшілік алдында сөйлейтін тұлғалар, спикерлердің сөзіне, сөз саптауына, ондағы тілдік бірліктері мен сөздік қорының байлығына қарап, тыңдаушылар оған баға береді, оның жалпы тұлғалық болмысын тани түседі. «Сөздің балын ағызып, қас шешендер сөз айтар»; «Көп ішінде сөйлеген – көсемдіктің белгісі, Көпке сөзі ұнаған – шешендіктің белгісі» [5; 122, 128] деген мақалдарда көпшілік алдында шешен әрі шебер сөйлеп, тыңдарманның оң бағасын алып, зияткерлік деңгейі жоғары тілдік тұлға ретінде бекітілген адамдар жайын қозғайды. Ал, «Сөз мәнісін білмеген, сөзді өзіне келтірер», «Ойламай сөйлеген, опық жейді» [5; 122, 124] деп, дұрыс сөз саптай алмай, орынсыз, жүйесіз сөйлеген тілдік тұлғаны тыңдарманы нашар бағалап, сынына қалатынын жеткізген. Сол үшін қазақ даналығында «Сөз сөйлемес бұрын тыңдаушыны танып ал»; «Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады» [5; 125] деген мақалдар арқылы спикер мен тыңдаушы арасындағы прагматикалық байланыстың маңызды екенін айқын білдірген. Осы тұста айта кететін жайт сөйлеуші ортаға шығып сөйлегенде өзінің сөзі, мінез-құлқы, әрекеті бақылау нысанына айналады. Сөйлеушінің әлеуметтік мәртебесі жоғары болған сайын, оның сөзіне, мінез-құлқына әлеуметтік бақылау да едәуір жоғары болады. Қоғамдық қызметтегі адамдар көпшіліктің алдында сөйлеуге үйренген, үнемі халық назарында болып, өзінен тыс бақылаумен келіседі және соған орай кез келген аудиторияға оңай бейімделеді. Сөйлеу, сөз алу, бұл әрқашан жаңа шындықтың орталығына ену, сонымен қатар бөгде пікірлердің себебіне айналу, бағалауларына қалу, сынға ұшырау. Әсіресе қазіргі қоғамның әлеуметтік өзгерістерге қарқынды түсуі кезінде, сонымен қатар лингвомәдениеттің жаһандану үрдісінде адамның сөзін әлеуметтік-топтық бағалау әлеуметтік лингвистиканың өзекті мәселесіне айналып отыр.

Адам сөйлегенде оның сөзі бір мезетте сөйлеушіге де, тыңдаушыға тиесілі болады, сол ауыздан шыққан сөзге екеуі де өзіндік мағынасын береді. Адам сөзінің әлеуметтік жағы тілдік тұлғалардың сөйлесу процесі кезінде көрінеді. Сөйлеу коммуникациясына түскен әр қатысушы басқаларға өзінің ойын, пікірін білдіріп, тіпті оны, мойындатуы да мүмкін. Тілдік тұлғалар өзара байланысқа түскен кезде адам әлеуметтік қатынастар жүйесіне еніп, оның сөзі осы қатынастарды реттейтіндей белгілі бір ережелерге сәйкес жасалады. Осыған орай халық арасында мынандай қалыптасқан нақыл сөз бар: «Сөйлегенше сөзіңе өзің қожа, сөйлеген соң сөзіңе сөзің қожа» [4, 142]. Осыдан-ақ сөйлеу әрекетінің әлеуметтік маңыздылығы көрінеді, себебі әр қайсысы әлеуметтік талғамға байланысты тиісті түсінік алады. «Шаршы топта сөз бастау қиын» демекші, әсіресе

көпшілік алдындағы сөйлеушінің сөйлеу кезінде ішкі қорқынышы болуы мүмкін. Себебі жеке адам немесе қоғамның әлеуметтік топтарының мүшелері сөйлеу «ережесін» бұзса, оны мәдениетсіздік деп қабылдайды. Қарым-қатынас процесінде әлеуметтік рөлдің орындалуы тілдік норманың сақталуымен, сөйлеу этикетімен, қоғам қабылдаған және коммуниканттардың мәдени құзыретін құрайтын сөйлеу стандарттарының сақталуымен қамтамасыз етіледі.

Профессор Р. Сыздық: «Сөз, яғни тілдің қолданыстағы көрінісі – сөйлеу, ауызша тіл [речь] деген құбылыстың қазақ халқының рухани-мәдени болмысындағы орны мен мәні туралы ғалым А. Байтұрсынұлынан бастап тіл мамандары емес, белгілі әдебиеттанушылар, мәдениеттанушылар, заңгерлер, ағартушылар бағасын жеткізе, жақсы айтып келеді...тілді танытатын дүниелер: шешендік сөздер, өлең-толғаулар, әр алуан жырлар, аңыз-әңгімелер, шежірелер, ертегілер, әфсаналар, мақал-мәтелдер т.б. Олар да бір деңгейде емес: дүниеге келген уәжі, авторлы-авторсыздығы, қомақтылығы мен ықшамдылығы, адресанттары мен адресаттары, яғни дискурстық сипаты жағынан әрқилы» деп [6; 20], тілдік қолданыстағы сөздің қызметін қазақ әдебиетінің мол мұрасынан тануға болатынын айтады.

Қазақ тіл білімінде зерттелетін сөздің қолданбалы, әлеуметтік мәні маңызды болғандықтан, алдымен сөздің, тілдің нақты мәнін ашу мәселесін саралауда ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап жазба әдебиеті мұрасын талдаудың маңызы зор.

Қазір ақпарат дәуірі немесе нарықтық қоғам, жаһандану кезеңі деп түрліше атаймыз, қалай десек те барлық кезеңде тіл немесе сөз ғылымының өзіндік тарихында адаммен бірге жасап, онымен бірге дамып отырғандығы анық. ХХІ ғасырда сөз мәдениетінің дамыған тұсында ресми стильдің қолданыс аясының кеңдігі байқалады. Себебі адамдардың сөйлеу қарым-қатынасының дағдыларын дамытудың тәжірибесінде мақсатқа жету үшін сөйлеу стандарттарын қолдану жиі кездеседі. Адамдар өзінің сөзінде, жазуында да дайын коммуникативті, тілдік бірліктерді қолданады. Өз ойын білдіргісі келген тілдік тұлға өз сөзінің немесе жазуының стилін анықтап, дайын қалыптарға жүгінеді. Сөйлеу, жазу жағдайында дайын тілдік бірліктерді қолдану қалыпты дүниеге айналды. Тіпті дайын тілдік формалар мен қалыптарсыз күнделікті сөйлеу әрекеттерін жүзеге асыру қиынға соғар еді. Сөйлеушінің сөзінде сөйлеу стандарттары жиі қолданылса, олардың бір-бірінен әлеуметтік айырмашылықтары азаяды, керісінше, теңестіріледі. Сондай-ақ стандартты сөзді тыңдаушылар да тілдік тұлғалардың айырмашылығын байқамайды. Қазіргі замандағы іскерлік байланыста сөйлеу стандарттары жиі қолданылғаны соншалық адамның жеке сөйлеу стилі шектеліп те жатыр.

Қазақ әдебиетіндегі би-шешендердің, жыраулардың, ақын-жазушылардың шығармаларындағы тіл мен сөзге қатысты ойларын, тұжырымдарын саралап, талдау арқылы қазақ лингвистикасындағы сөз ғылымына қатысты мәселелердің теориялық және практикалық мәнін ашуға болатынына көз жеткізіп отырмыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы: Сардар, 2014.
2. Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.
3. Қазақ мақал-мәтелдері. Жинақ. – Алматы: Ана тілі, 2010.
4. Қазақ мақал-мәтелдерінің антологиясы. – Алматы: Өлке, 2012.
5. Дала фольклорының антологиясы. 10-том: Ғибратты фольклор. – Алматы: Brand Book, 2020.
6. Сыздық Р. Ауызша дамыған қазақ әдеби тілі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014.

References

1. Qaidar A. Gylymdagy gumyr [Life in science]. Collection of articles, reports. – Almaty: Sardar, 2014. (In Kazakh)
2. Alkebaeva D. Soz madenieti [Speech culture]. Training book. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011. (In Kazakh)
3. Qazaq maqal-matelderi [Kazakh proverbs and sayings]. Collection. – Almaty: Ana tili, 2010. (In Kazakh)
4. Qazaq maqal-matelderinin antologiyasy [Anthology of Kazakh Proverbs and sayings]. – Almaty: Olke, 2012. (In Kazakh)
5. Dala fol'klorynyn antologiyasy [Anthology of Steppe folklore]. Volume 10: Instructive Folklore. – Almaty: Brand Book, 2020. (In Kazakh)
6. Syzdyq R. Auyzsha damygan qazaq adebi tili [Orally developed Kazakh literary language]. – Almaty: Daik-Press, 2014. (In Kazakh)

B. Myrzabayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: zhaszertteushi2023@mail.ru)

The meaning of the «Speech» concept in proverbs and sayings

Abstract. In Kazakh linguistics, it is of great importance to understand the nature of the «speech» concept, revealing its essence and function by differentiation and analysis of proverbs and sayings related to speech and language. The first theoretical and practical conclusions about language and speech science are contained in Kazakh proverbs and sayings. The definition of language and speech, the characteristics and the function of speech, the connection between speaker and listener, the pragmatic relationship between speaker and listener, the influence of human speech on the listener, the aesthetics of speech, the standards used by human speech in modern speech communication are also analyzed in the article.

Keywords: linguistics, proverb, language and speech, speech science, culture of speech, pragmatics, speaker and listener

Б. Мырзабаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: zhaszertteushi2023@mail.ru)

Значение понятия «Речь» в пословицах и поговорках

Аннотация. В казахском языкознании большое значение имеет дифференциация и анализ пословиц и поговорок, относящихся к речи и языку, в познании природы понятия «речи», раскрытии его сущности, функции. В казахской лингвистике первые теоретические и практические выводы науки о языке и речи содержатся в казахских пословицах и поговорках. В статье также анализируются определение языка и речи, характеристика речи, функция речи, связь говорящего и слушателя, прагматические отношения между говорящим и слушателем, влияние человеческой речи на слушателя, эстетика речи, стандарты, используемые человеческой речью в современной речевой коммуникации.

Ключевые слова: лингвистика, пословица, язык и речь, речеведение, культура речи, прагматика, адресант и адресат

Автор туралы мәлімет:

Мырзабаева Б. – PhD докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0009-0001-7820-0948

Information about authors:

Myrzabayeva B. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0009-0001-7820-0948

Сведения об авторах:

Мырзабаева Б. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0009-0001-7820-0948